

Важливим досягненням тих часів було зростання продуктивності праці, виникнення передумов для регулярного обміну й появи майнового розшарування суспільства, тобто початку розкладу первіснообщинного ладу. Тоді ж намічається перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. Зі збільшенням кількості тварин у стаді коня пристосовують для верхової їзди. А зміни у виробничій діяльності й розвиток ідеологічних уявлень зумовили зміни й у комплексі вірувань. Це знайшло відображення в монументальній скульптурі, в орнаменті та поховальному обряді.

Найбільш ранніми суспільними утвореннями на території України, що вступили в нову епоху, були землеробсько-скотарські племена Трипільської культури та культури Гумельниці. Обидві вони сформувалися на основі культури Боян і, можливо, інших неолітичних культур Балкано-Нижньодунайського регіону. Пізніше з'являється ще ряд культур землеробсько-скотарського напрямку, пам'ятки яких відомі також і на захід від сучасних кордонів України (кулястих амфор, воронковидних посудин тощо).

Але все ж таки найяскравішою серед них була Трипільська (за назвою поселення поблизу с.Трипілья на Київщині, дослідженого В.Хвойкою). Поширена на території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра, ця культура розвивалася протягом IV-III тис. до Н.Х. Вона є однією з основних давньоземлеробських культур мідного віку. Трипільська культура була складовою частиною великої трипільсько-кукутенської спільноти, що посідала переважно територію лісостепової смуги Правобережної України, Молдови та Румунії.

Особливості Трипільської культури та її місце в європейському енеоліті визначаються, на думку І.Чернікова, по-перше, величезною територією поширення (близько 190 тис. км²). Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій — на ранньому етапі освоєна площа становила близько 50 тис. км², на середньому — 150 тис. км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

По-друге, трипільські племена характеризуються довготривалим періодом поступового розвитку — протягом 1500-2000 років — без значних змін в основних рисах культури.

По-третє, за своїм походженням Трипільська культура хоч і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але в процесі поширення на нові східні території включала в себе

Чоловіки-«трипільці».
Реконструкція М.Герасимова

на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур. При цьому вплив південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених общин приводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

По-четверте, Трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Навряд чи можна назвати Трипілья «культурою кочуючих землеробів», та деякою мірою до неї підходить поняття «культура пересуваних землеробів». Цим племенам доводилося в умовах українського Лісостепу кожні 30-50 чи 60-80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства й переселятися та освоювати нові землі. Цим, зокрема, можна пояснити й утворення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині (до 450 га), в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів.

По-п'яте, ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур Балкано-Західноукраїнського регіону європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала зв'язки з найбільшим у стародавньому світі ареалом скотарських культур євразійських степів та неолітичних культур лісостепової й поліської зон Східної Європи.

Однією з причин зникнення багатьох культур, зокрема й Трипільської, стала навала скотарських племен із Північного Причорномор'я. Носіїв курганних культур українських степів, котрі зруйнували багато осередків осілого населення, іноді навіть називають вікінгами IV-III тис. до Н.Х. А руйнація цих культур пов'язується з «курганізацією» Європи та Малої Азії, що позначається терміном «Індосвропеїзація», або «розселення індосвропеїців з прабатьківщини».

Трипільська культура.
Середній етап

Як уже зазначалось, основою життєдіяльності трипільських племен було землеробство, а також скотарство. Надзвичайно високий рівень мали домашні виробництва й общинні ремесла, особливо гончарство (розписний посуд) та металобробка. Трипільський осередок належав до найдавнішої в Європі, а також найрозвинутішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції. Через ці землі проходив шлях, на якому торгували металом. Про взаємозв'язки трипільців з іншими групами стародавнього населення свідчать і різні антропологічні типи, зафіксовані серед носіїв цієї культури. Отже, Трипілля було сполучною ланкою між Заходом і Сходом.

Основним економічним осередком тогочасного суспільства була велика сім'я, котра складалась із кількох парних сімей. Місцями проживання великосімейної общини були великі будівлі, розділені перегородками на окремі відсіки, кількість яких дорівнювала кількості парних сімей (мала сім'я могла проживати і в окремій будівлі).

Багату інформацію про духовний світ трипільців містить орнамент глиняних виробів. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій

на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горщика горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині — сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині — дерева, людей, тварин. Є припущення, що ці три горизонтальні яруси розпису на керамічних виробах відображують поділ світу на верхнє небо із запасами води, звичайне небо (середній ярус), по якому завершує свій біг ясне сонце й через яке на землю (третій ярус) падає дощ, окроплюючи рослини.

Культові обряди та церемонії провадились як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах. Одна з таких споруд на поселенні Сабатинівка (басейн Південного Бугу) становила будинок із коридором. У віддаленій од входу частині приміщення стояла піч, біля якої були розставлені зернотерки, глиняні жіночі статуєтки й посуд (в одному з горщиків виявлено кістки бика).

Вздовж стіни був зведений глиняний вітвар, а поряд з ним, у кутку, — масивне глиняне крісло, спинка якого закінчувалась двома рогоподібними виступами, — так званим «рогатим тронем». На вітарі виявлено 16 глиняних сидячих жіночих фігурок та мініатюрні моделі крилець із «рогами» на кінцях спинок, пофарбованими в червоний чи білий кольори. Поряд стояв великий горщик із рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, котрий, вірогідно, призначався для води. Мабуть, це святилище було своєрідним жіночим будинком, в якому випікали ритуальний хліб.

Сприятливі природні умови й розвиток різних галузей натурального господарства зумовлювали значне збільшення населення. Якщо наприкінці першого етапу існування Трипільської культури населення становило близько 30 тис. чоловік, то наприкінці середнього воно сягало вже 410 тис. Далі спостерігається певний спад: 330 тис. чоловік у середині й близько 100-120 тис. наприкінці пізнього етапу. Поселення були різних розмірів, а найбільші з них зосереджувались у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Найголовнішим елементом у плануванні таких «протоміст» було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1-3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. На найбільших із них (Майданецьке, Тальянки та ін.) налічувалося від 1600 до 2700 будівель різних типів. Крім житлових, досліджені також споруди, що могли використовуватися для громадських потреб.

Розвиток відтворюючих форм господарювання викликав корінні зміни й у мисленні людини,

ставленні її до природи. Поступово давні символи та обряди значно змінилися, трансформувалися в нові, передусім у символи добробуту. Зокрема, з культом родючості пов'язано багато жіночих статуток, в яких насамперед підкреслюються ознаки жіночої статі. Пізніше їх змінюють зображення молодих дівчат із плавними лініями тіла. Такі статульки передають образ жіночого божества, широко відомого в усіх ранньоземлеробських племен і тісно пов'язаного з уявленнями про велику богиню-матір, про матір-землю, від якої й залежить родючість. З цим культом пов'язані також скульптурні зображення домашніх тварин — бика, корови, барана, козла, свині, собаки. Ліпні голови їх нерідко прикрашають глиняні горщики, що використовувалися для зберігання їжі.

Але у всякої культури є початок і кінець. Були вони і в Трипільській. З приводу її поступового зникнення висловлюється кілька гіпотез: це і порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним веденням господарства; і певне похолодання клімату; і спроба перебудувати землеробську основу економіки на скотарську; і внутрішні суперечності та протистояння трипільських общин західного й східного ареалів; і експансія степовиків (носіїв ямної культури) на північний захід та племен культури кулястих амфор із заходу на схід (тобто на зайняті трипільцями території). Вірогідно, що була не одна, а кілька причин занепаду Трипільської культури.

Розвиток населення Трипільської культури відбувався своїм, суто європейським, неурбаністичним шляхом. Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але не змогли зрівнятися з ними внаслідок згаданих причин. Феномен Трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств півдня, центру, сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних і мовних груп, перебували на різних рівнях розвитку. Довготривале проживання населення Трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи привело на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення в складному конгломераті культур, які засвоїли її основні досягнення в господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання збереглися у філології та культах протослов'ян, а також інших індоєвропейських народів.

Тоді ж причорноморські степи й Крим посідали угруповання з переважанням скотарського способу ведення господарства — носії середньо-

стогівської, ямної та інших археологічних культур. Перші з названих уже приручили коня. Вони, як і їхні наступники, маючи специфічний уклад життя, були досить войовничими, про що свідчать численні знахідки бойових молотів, кинджалів, наконечників для стріл. Можливо, побоюючись нападів із півдня, загроза яких постійно нависала над трипільцями, вони й стали будувати поселення-гіганти. Їхні концентрація та щільна забудова зовнішніх кварталів дають підстави говорити про оборонні функції цих зон «суперцентрів». Але водночас взаємовплив південних сусідів та трипільців-землеробів зумовив зміну в них способу господарювання — на пізньому етапі існування цієї культури стало переважати скотарство.

Племена ямної культури, що селилися на широких степових просторах від Приуралля до Дунаю в III тис. до Н.Х., також швидко пересувалися на безмежних просторах й були дуже войовничі. У другій половині III тис. до Н.Х. на місцях колишніх трипільських поселень лісостепового Правобережжя споруджуються кургани «ямників». Характеристика укладу їхнього життя яскраво доповнюється матеріалами, одержаними під час розкопок Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі, що функціонувало близько 1 тис. років. Із невеличкого селища з землянковими житлами воно перетворилося на фортецю, оточену глибокими ровами та кам'яними стінами (збереглися їхні залишки заввишки 2,5 м).

У цю ж добу, наприкінці IV тис. до Н.Х., в степах України з'являються кургани, що на віки стають невідримним елементом ландшафту цієї зони. Ці кургани становлять округлі насипи різної висоти. Під ними містяться поховання. Та це не просто насипи з ґрунту, бо довкола них збереглися залишки складних архітектурних споруд із землі, дернових вальків, каміння й дерева. Появу курганів із викладеним довкола камінням чи вертикально поставленими плитами дослідники пов'язують з культом сонця. Степовий курган — це ніби трохи підняте над поверхнею землі повторення в меншому масштабі того, що бачить людина навколо себе, це ніби своєрідна модель видимого світу.

В ці часи переважав обряд поховання померлого в скорченому вигляді й посипаного червоною вохрою. Характерно, що поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжні дерев'яні дискові колеса від воза знімалися й клалися по кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Рештки возів у похованнях є найдавнішими свідченнями використання колісного транспорту на нашій території.